

દરેક ભારતીયોને પોતાની વૈવિધ્યસભર સંસ્કૃતિ અને વારસાનું ગૌરવ છે. આ સંસ્કૃતિ અને વારસાનો પરિચય આપણને ઐતિહાસિક સાધન-સામગ્રીમાંથી મળે છે, જેમાં વૈદિક સાહિત્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ વૈદિક સાહિત્યમાં ચાર વેદો ઉપરાંત બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, સૂત્ર સાહિત્ય તેમજ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, રામાયણ, મહાભારત અને જૈન તથા બૌદ્ધગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આ સાહિત્યને ભારતની સનાતન સંસ્કૃતિના તત્ત્વજ્ઞાનના સ્રોત ગણાવી શકાય.

બ્રાહ્મણગ્રંથો

બ્રાહ્મણગ્રંથો વૈદિક સાહિત્યનો એક ભાગ છે. વૈદિક સંહિતા પછી તરત જ બ્રાહ્મણગ્રંથો રચાયા છે. વેદમંત્રોના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, અર્થઘટન, વિનિયોગ વગેરેનું માર્ગદર્શન બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં મળે છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ગદ્ય સ્વરૂપે લખાયેલ આ ગ્રંથોમાં વેદસંહિતાની સમજૂતી અને તેના પરની ટીકા (વિવેચન) આપવામાં આવ્યા છે. વિદ્વાનોના મતે દરેક વેદની શાખા માટે એક-એક બ્રાહ્મણ હતું. તેમાં ઋગ્વેદસંહિતા માટે ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જુદા-જુદા યજ્ઞોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. યજુર્વેદ સંહિતા માટે શતપથ અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ છે. તેમાં શતપથ બ્રાહ્મણ શુક્લ યજુર્વેદ માટે છે. બધા બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં તે સૌથી મહત્ત્વનો વિશાળ ગ્રંથ છે. તેમાં પિતૃ, સોમ, રાજસૂય વગેરે યજ્ઞોનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. તેમજ પ્રાચીન ભારતના રાજાઓનાં નામ અને ચરિત્રોનાં વર્ણન છે તેથી તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ પણ છે. તે યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ લખ્યા હોવાનું માનવામાં આવે છે.

જ્યારે તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ યજુર્વેદ માટે છે. સામવેદસંહિતા માટે અલગ-અલગ આઠ બ્રાહ્મણગ્રંથોની રચના થઈ છે. તેમજ અથર્વવેદસંહિતા માટે ગોપથ બ્રાહ્મણ છે, જેમાં ગાયત્રી માટે સમજૂતિ આપેલી છે. આમ, બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં યજ્ઞક્રિયાના વિસ્તૃત વર્ણન સાથે વૈદિક સમયના ભારતીય સમાજના રીતરિવાજ, આધ્યાત્મિકતા તેમજ તાત્ત્વિક વિચારધારા વિશેની માહિતી મળે છે.

આરણ્યકો

વૈદિક સાહિત્યમાં સંહિતા અને બ્રાહ્મણગ્રંથો પછી આરણ્યકોની રચના થઈ. આર્યોએ તેમના જીવનના અંતિમ ભાગમાં અરણ્યમાં કરેલા ચિંતન, મનનના ફળ રૂપે રચાયેલા ગ્રંથોને ‘આરણ્યકો’ કહે છે. તેમાં અરણ્ય (વન, જંગલો)માં રહેનાર-વાનપ્રસ્થી અને મુનિઓ માટે બહુ સરળ યજ્ઞોનું, તેમની જીવનચર્યા તેમજ બ્રહ્મ વગેરેનું ચિંતનાત્મક વિવેચન કરેલ છે. અહીં યજ્ઞના કાંડ સાથે આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ વિશે વિવેચન અપાયેલું છે. બ્રહ્મ અને આત્માના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આ આરણ્યકોમાં અપાયેલો છે. આમ, આધ્યાત્મિક અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તેનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. ઋગ્વેદનાં ઐતરીય અને શખાયન આરણ્યક, શુક્લ યજુર્વેદના મધ્યાદિન બૃહદારણ્યક અને કણ્વ બૃહદારણ્યક તેમજ જૈમિનિયોપનિષદ આરણ્યક છે. આ આરણ્યકોમાં ધર્મભાવના પરિપક્વ થયેલી જોઈ શકાય છે.

ઉપનિષદમાં વર્ણવાયેલ આધ્યાત્મિક અને દાર્શનિક વિચારધારા

વેદની સામાન્ય પરિભાષા એવી છે કે, વેદ એ એક ગ્રંથ છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ‘વેદ’ જેટલો નાનો શબ્દ છે, તેટલું જ વૈદિક સાહિત્ય અત્યંત વિશાળ છે. સમસ્ત વૈદિક યુગ દરમિયાન ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદની રચના થઈ. વેદ એ કોઈ એક વ્યક્તિએ રચ્યા નથી. સંહિતા, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદો — આ ચારેય મળે ત્યારે એક વેદ બને છે. વૈદિક યુગ દરમિયાન સ્તુતિઓ અને આહુતિઓ દ્વારા દેવોને પ્રસન્ન કરવાની ધાર્મિક વિધિઓ વિકસી હતી. આ સિવાય દેવદેવીઓની માન્યતા અને યજ્ઞથી પર રહેલી તત્ત્વચિંતન અને તત્ત્વદર્શનની પરાકાષ્ટા આપણને શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સંહિતા, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો, ઉપનિષદ, ષટ્દર્શન વગેરેમાં વિકસતી જોવા મળે છે.

ઉપનિષદમાં વર્ણવાયેલ આધ્યાત્મિક વિચારધારા

ઉપનિષદ એટલે ઉપ + નિષદ. ઉપ એટલે પાસે અથવા સમીપ તથા નિષદ એટલે બેસનારો. આ રીતે ઉપનિષદનો શાબ્દિક અર્થ “ગુરુ અથવા પરમતત્ત્વનાં ચરણોમાં બેસીને રહસ્યમય કે ગૂઢજ્ઞાન મેળવવું” - એવો થાય છે. ઉપનિષદ માટે

અમુક વિવેચકો ‘સદ્’ ધાતુનો ‘ગતિ’ અને ‘નાશ’ એમ બંને અર્થ કરે છે. એટલે કે, અજ્ઞાનનો નાશ કરીને પરમતત્ત્વ કે જ્ઞાન તરફ ગતિ કરાવનાર શાસ્ત્ર એટલે ઉપનિષદ - એવો અર્થ પણ થાય છે. વૈદિક સાહિત્યના અંત ભાગમાં ઉપનિષદોની રચના થઈ, આથી તેને વેદાંત કે વેદનો છેડો પણ કહેવામાં આવે છે.

વિદ્વાનોના મતે તેની રચના લાંબા કાળ સુધી થતી રહી. શરૂઆતમાં તે મૌખિક હતા અને પાછળથી તે લિપિબદ્ધ થયા. આ ઉપનિષદોની સંખ્યા લગભગ 108 છે. જેમાંનાં મુખ્ય ઉપનિષદો નીચે પ્રમાણે છે:

• ઈશોપનિષદ	• કેનોપનિષદ	• કઠોપનિષદ
• પ્રશ્નોપનિષદ	• મુંડકોપનિષદ	• માંડ્યુકોપનિષદ
• તૈત્તરીય ઉપનિષદ	• ઐતરેય ઉપનિષદ	• છાંદોગ્ય ઉપનિષદ
• નૃસિંહપૂર્વતાપ ઉપનિષદ	• બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ	

બૃહદારણ્યક અને છાંદોગ્ય જેવા પ્રારંભિક ઉપનિષદ ગદ્યમાં લખાયેલા છે અને તે પ્રશ્નોત્તર સ્વરૂપે છે. જ્યારે કેનોપનિષદની રચના પદ્યમાં થયેલી છે.

ઉપનિષદોમાં અસત્યમાંથી સત્ય તરફ, મૃત્યુમાંથી અમૃત તરફ (અમરત્વ) અને અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ જવાનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. દરેક મનુષ્યમાં આત્મા રહેલો છે. તે બ્રહ્મ છે તેજ રીતે સમગ્ર જે કંઈ છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. ‘તત્ત્વમસિ’, ‘સોહં’ અને ‘બ્રહ્માસ્મિ’ જેવા શબ્દોમાં ઉપનિષદના ‘બ્રહ્મ’નું તત્ત્વચિંતન જોવા મળે છે. આ સૃષ્ટિમાં જે ‘બ્રહ્મ’ ને જ જુએ છે, તે સાચો જ્ઞાની છે. તેનામાં બાળક જેવી નિર્દોષતા, સરળતા, નિષ્કપટતા અને સત્યને પામવાની જિજ્ઞાસા હોય છે. દરેક ઉપનિષદો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે બ્રહ્મની અનુભૂતિ માટે સંસારનો ત્યાગ કરવાની વાત કરતા નથી. તો અમુક ઉપનિષદો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સંસારમાંથી નિવૃત્તિને જરૂરી માને છે. છતાં દરેક ઉપનિષદો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સદાચાર અને નીતિના આચરણને જરૂરી ગણાવે છે. જેમકે, ‘ધર્મનું પાલન કર’, ‘સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ (આળસ) ન કર’, ‘સત્ય બોલ’ ‘માતા-પિતા, અતિથિ તથા આચાર્યને દેવ સમાન ગણ’ વગેરે સૂત્રોમાં લગભગ દરેક ઉપનિષદોએ એકસરખો ઉપદેશ આપ્યો છે. ટૂંકમાં, ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન આત્માને મહત્ત્વ આપે છે, કર્મફળના સિદ્ધાંત પ્રમાણે દરેકને પોતાના કર્મ પ્રમાણે આ જન્મ કે પુર્નજન્મમાં તેનું ફળ મળે છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ઉપનિષદો જણાવે છે કે, શ્રવણ, મનન કે નિદિધ્યાસ દ્વારા મેળવેલ જ્ઞાનથી માનવીને મોક્ષ મળે છે અને માનવી જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્તિ મેળવી શકે છે.

શંકરાચાર્યનો અદ્વૈતવાદ, માધ્વાચાર્યનો દ્વૈતવાદ અને રામાનુજાચાર્યના વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદની મહાન કૃતિઓ ઉપનિષદની વિચારધારાની ફળશ્રુતિ છે. ઉપનિષદોએ બુદ્ધના મધ્યમમાર્ગી અધ્યાત્મના વિચાર માટે પૂર્વભૂમિકા બાંધી હતી. ગાર્ગી, લોપામુદ્રા, મૈત્રેયી, જાંબાલી, ઘોષા, વિશ્વંભરા, અપાલા વગેરે મહિલાઓ ઉપનિષદના આધ્યાત્મિક વિચારોના પરિણામે વિદ્યુષી બની હતી. તત્ત્વચિંતક મેક્સમૂલર નોંધે છે કે, ઉપનિષદો વેદાંતના મૂળમાં રહેલા છે અને લાગે છે કે માનવીનું ચિંતન એમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું છે.

ઉપનિષદમાં વર્ણવાયેલ દાર્શનિક વિચારધારા-ષડ્દર્શન (છ દર્શન)

ભારતીય દાર્શનિક વિચારધારામાં ષડ્દર્શનનું અનેરું મહત્ત્વ છે. ષડ્દર્શન એ ભારતીય આધ્યાત્મિક જીવનશૈલીનું તત્ત્વજ્ઞાન છે. આ દર્શનો માત્ર અમુક પ્રકારની વિચારધારા જ નથી, પરંતુ જીવનપદ્ધતિ છે. જે ધર્મની જેમ જ દરેક ભારતીયના જીવન સાથે જોડાયેલી છે. ધર્મ તો વ્યક્તિની વિચારધારા અને વિશ્વાસનું બાહ્ય સંસ્કૃતિનું આચરણ છે. પરંતુ દર્શન તો સંસ્કૃતિનો આત્મા છે. દર્શન શબ્દની ઉત્પત્તિ ‘કૃશ’ ધાતુમાંથી થઈ છે, જેનો અર્થ છે જોવું અથવા જેનાથી જોઈ શકાય તે. ઉપનિષદમાં દર્શાવેલ દાર્શનિક વિચારધારાનો જન્મ જીવનની સમસ્યાઓના સમાધાનની શોધની તીવ્ર ઈચ્છા કે ઉત્કંઠામાંથી થયો છે.

પડદર્શન

ક્રમ	દર્શન	રચયિતા	દાર્શનિક વિચારધારા
1	સાંખ્ય	મહર્ષિ કપિલ	પ્રકૃતિ અને પુરુષના દ્વૈત દ્વારા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ
2	યોગ	મહર્ષિ પતંજલિ	સત્યને પ્રાપ્ત કરવાના વ્યવહારુ માર્ગો
3	ન્યાય	મહર્ષિ ગૌતમ	યથાર્થ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેના ઉપાય
4	વૈશેષિક	મહર્ષિ કણાદ	ભૌતિક સૃષ્ટિના સ્વરૂપનો વિસ્તાર
5	પૂર્વમીમાંસા	મહર્ષિ જૈમિન	કર્મ અને પૂર્નજન્મને લગતા સિદ્ધાંતો
6	ઉત્તરમીમાંસા	મહર્ષિ બાદરાયણ	જીવ, જગત અને ઈશ્વરમાં બ્રહ્મ સર્વોત્તમ સત્તા

સાંખ્યદર્શન

આચાર્ય કપિલ દ્વારા રચાયેલું આ દર્શન ભારતીય દર્શનોમાં અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ દર્શનને સાંખ્ય દર્શન કહેવા પાછળ બે મત પ્રચલિત છે. એક તો એ કે, આ દર્શનમાં 25 તત્ત્વોની સંખ્યા ગણીને તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. અને બીજું સાંખ્ય શબ્દનો એક અર્થ ‘ચર્ચા’ કે ‘વિચારણા’ એવો થાય છે. તેથી આ સૃષ્ટિમાં તત્ત્વોનો સમ્યક્ વિચાર આ દર્શન કરતું હોવાથી તેને ‘સાંખ્યદર્શન’ કહેવાય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિના દ્વૈતથી આ સૃષ્ટિનું સર્જન થયું હોવાનું જણાય છે. ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરતા આ શાસ્ત્રએ સત્ત્વ, રજસ અને તમસને પ્રકૃતિના ગુણો કહ્યા છે. તે સાંખ્ય જ્ઞાન કે વિવેકને જ મોક્ષનું સાધન કહે છે.

યોગદર્શન

‘યોગ’ એ ભારતીયોની આધ્યાત્મિક માર્ગની સર્વશ્રેષ્ઠ સંપત્તિ છે. દરેક દર્શનશાસ્ત્રો યોગની પ્રક્રિયાને મોક્ષનું મુખ્ય સાધન ગણાવે છે. યોગદર્શનમાં ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહ્યો છે. મહર્ષિ પતંજલિનું ‘યોગસૂત્ર’ યોગદર્શન માટેનો પ્રથમ ગ્રંથ છે. સત્યને પામવા માટેના વહેવારું માર્ગ પર આ દર્શન વિચાર કરે છે. તેમાં જીવ, જગત અને ઈશ્વર માટે કોઈ તાત્ત્વિક વિચારધારા નથી. યોગસૂત્રમાં પતંજલિએ તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન (શરણાગતિ) એ ત્રણેય યોગનાં સાધન કહ્યાં છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ જેવાં આઠ સાધનો કે જે અષ્ટાંગ-યોગ તરીકે ઓળખાય છે, તેના દ્વારા માનવી ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરી આત્મપ્રકાશ કે જ્ઞાન મેળવી શકે છે. આ અષ્ટાંગ યોગમાં પ્રથમ પાંચ (યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર) બહિરંગ (શરીર સાથે જોડાયેલાં) સાધનો છે, જ્યારે પછીનાં ત્રણ (ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ) અંતરંગ (મન અને આત્મનું) સાધન છે. અષ્ટાંગયોગનું અંતિમ ચરણ—સમાધિ જે યોગની સર્વોત્કૃષ્ટ અવસ્થા ગણાય છે, જેમાં ધ્યાતા (ધ્યાન કરનાર) અને ધ્યેય એકરૂપ બની જાય છે.

આ યોગની ઉપયોગિતા માત્ર સૈદ્ધાંતિક નથી, તે વ્યાવહારિક પણ છે. જેના દ્વારા માનવી શરીર, હૃદય અને ચિત્તને એકાગ્ર કરી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ન્યાય

દર્શનશાસ્ત્રોમાં ન્યાયનો અર્થ ઘણો વિશાળ છે. - જુદાં-જુદાં પ્રમાણો - આધારો દ્વારા વસ્તુની પરીક્ષા - એટલે ન્યાય-દર્શન. તેને તર્કશાસ્ત્ર કે પ્રમાણશાસ્ત્ર પણ કહે છે. કારણકે, ન્યાયદર્શનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાનો છે. ન્યાય જ્ઞાનને પ્રકાશ રૂપ અને શબ્દને પ્રમાણરૂપ માને છે. આ દર્શન પ્રમાણે આત્મા, શરીર અને મન ઈન્દ્રિયોથી પર છે. અહીં માનવજીવનનું અંતિમ લક્ષ મોક્ષને ગણ્યું છે. અહીં ઈશ્વરના અસ્તિત્વની સાબિતી પણ આપી છે. અન્ય દર્શનની જેમ ન્યાય પણ યથાર્થ જ્ઞાન વડે મોક્ષ કઈ રીતે મળે તે સમજાવે છે.

વૈશેષિક

મહર્ષિ કણાદ રચિત ‘વૈશેષિક સૂત્ર’માં આ દર્શન માટે વિદ્વાનોના મતે 317 સૂત્રો આપેલાં છે. આ દર્શન ભૌતિક જગતને સત્ય માની તેના સ્વરૂપનો વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરે છે. જુદા-જુદા 7 પદાર્થો દ્વારા આ ભૌતિક અને અભૌતિક સૃષ્ટિનું સર્જન થયેલું છે. ન્યાય અને વૈશેષિક બંને દર્શન સૃષ્ટિ અને ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે. ટૂંકમાં, બંને દર્શન મળીને કે તેને જાણીને સંપૂર્ણ દર્શનને જાણી શકાય છે. વૈશેષિકની માન્યતા ન્યાયદર્શન જેવી છે. કદાચ તેથી જ બંને માટે એક ‘ન્યાય-વૈશેષિક’ નામ અપાયું છે. આ દર્શનના અનુયાયીઓ સંપૂર્ણ સાધુજીવન જીવતા.

પૂર્વમીમાંસા

મહર્ષિ જૈમિનિરચિત ‘જૈમિનિસૂત્ર’ આ મીમાંસાદર્શનનો મૂળ ગ્રંથ છે. અહીં કર્મને મહત્વ અપાયું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં દર્શાવેલ યજ્ઞવિધિ અને કર્મકાંડ છે, તેની હિમાયત આ દર્શન કરે છે. તેથી જ તેને પૂર્વમીમાંસા કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ કર્મ તેના ફળની ઈચ્છાથી કરીએ તો તેનાથી માનવી પાપ-પુણ્યના બંધનમાં પડે છે. પરંતુ કર્મની ઈચ્છા વગર કરાયેલ કર્મથી મોક્ષ મળે છે. તેથી દરેકે આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે નિષ્કામકર્મ કરવું જોઈએ. અહીં કર્મ અને પુનર્જન્મને લગતા અનેક સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તેથી તેને કર્મમીમાંસા પણ કહે છે. તે કર્મકાંડનું દર્શન છે. તેથી તેને વ્યવહારવાદી દર્શન પણ કહે છે. કર્મ અને પુનર્જન્મને લગતો ‘શક્તિ’ અને ‘અપૂર્વ’ સિદ્ધાંત પૂર્વમીમાંસાએ આપ્યો છે.

ઉત્તરમીમાંસા

ઉપનિષદોમાં જે વિચારો છૂટાછવાયા કે વેરવિખેર પડ્યા હતા, તે મહર્ષિ બાદરાયણે સૂત્ર રૂપે રજૂ કર્યા છે, જેને વેદાંતસૂત્રો કે બ્રહ્મસૂત્રો પણ કહેવાય છે. દરેક દર્શનમાં જીવ, જગત અને ઈશ્વર વિશે ચર્ચા કે ચિંતન રહેલું છે. આ મીમાંસામાં જગત અને તેના દરેક વિષયોને સત્ય માનવામાં આવ્યા છે.

મીમાંસાદર્શનને વેદાંતદર્શન પણ કહે છે, જેમાં બ્રહ્મને સર્વોપરી સત્તા ગણી છે. તેમાં બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા પણ સમજાવે છે. ઉપનિષદો અને મહર્ષિ બાદરાયણ રચિત બ્રહ્મસૂત્રોનો વિચાર એક જ છે. આમ, વૈદિક સાહિત્યનાં અંતિમ સ્વરૂપો સાથે આ દર્શન સંકળાયેલું છે, તેથી તેને ઉત્તરમીમાંસા કે જ્ઞાનમીમાંસા કહેવામાં આવે છે.

સૂત્રસાહિત્ય

સૂત્રસાહિત્ય પણ વૈદિક સાહિત્યનો એક ભાગ છે. સ્મૃતિયુગમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન અને દર્શનની છ શાખાઓની રચના સૂત્ર રૂપે થઈ હતી. આ સમયે મુદ્રણકલાનાં સાધનોનો હજુ અભાવ હોવાથી જુદી-જુદી વિદ્યાઓ કંઠસ્થ કરવામાં આવતી, જે એક વ્યક્તિ પાસેથી બીજી વ્યક્તિને મળતી. કંઠસ્થ કરેલી વિદ્યાનાં વાક્યો લંબાણપૂર્વકનાં હોય તો યાદ રાખવા મુશ્કેલ પડે, તેથી આ યુગમાં સૂત્રના રૂપે યાદ રાખવામાં આવતાં. પરિણામે આ સમયે સૂત્રસાહિત્યની રચનાથી ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં વધારેમાં વધારે વિચારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. આ સૂત્રોમાં મુખ્યત્વે છ વિભાગ હતા : (1) શિક્ષા, (2) છંદ, (3) વ્યાકરણ, (4) નિરુક્ત, (5) કલ્પ, (6) જ્યોતિષ. જેમાં શિક્ષા અને છંદ વેદને વાચા માટે, વ્યાકરણ અને નિરુક્ત વેદને સમજવા માટે અને કલ્પ તથા જ્યોતિષયજ્ઞની વિધિ માટે જરૂરી હતા. આ સૂત્રસાહિત્યમાં શ્રોતસૂત્ર, ગુહ્યસૂત્ર અને ધર્મસૂત્ર મુખ્ય હતા, જ્યારે શુલ્વસૂત્રનો કલ્પસૂત્રમાં સમાવેશ થાય છે. શ્રોતસૂત્રમાં યજ્ઞાદિ કર્મકાંડનું વર્ણન છે. ગુહ્યસૂત્રમાં માનવીના વિવિધ સંસ્કારો અને ધાર્મિક વિધિનું વર્ણન છે. શુલ્વસૂત્રમાં શુલ્વનો અર્થ ‘માપવાની દોરી’ એવો થાય છે, જેમાં યજ્ઞવેદી બનાવવાની રીત, તેના માપ અને ગણનાનું વર્ણન છે.

આ ઉપરાંત શ્રુતિ અને સ્મૃતિસાહિત્ય તેમજ રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યો આ સમયની સંસ્કૃતિ તેમજ આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક વિચારધારાનો આપણને પરિચય આપે છે.

જૈન, બૌદ્ધ અને અન્ય નૂતન પ્રવાહોની વિચારધારાઓનું ઉપનિષદોની વિચારધારા સાથેનું અનુસંધાન

જૈન વિચારધારા :

જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ, તેની શાખા, તેના સિદ્ધાંતો, ગ્રંથો, તેનું તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે આધ્યાત્મિક પાસાને રજૂ કરે છે. તે વાસ્તવદર્શી વિચારશ્રેણી ધરાવે છે. જૈનદર્શનમાં અનેકાંતવાદનો સિદ્ધાંત ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. એ રીતે કોઈ પણ વસ્તુને બધી બાજુથી જોવાની વિચારશ્રેણી જૈનધર્મમાં છે.

હિન્દુધર્મનો કર્મફળનો સિદ્ધાંત જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોનાં પાંચ વ્રતો—સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહમાં જોવા મળે છે. તેમજ પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, ચાર ભાવનાઓમાં સાદાઈ, સંયમ અને ત્યાગ, મૈત્રી, કરુણા તેમજ સાત્ત્વિક ખોરાક વગેરે દ્વારા જીવને બંધનમાંથી મુક્તિનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. જે ભારતીય દર્શન અને મોક્ષની વિચારસરણી સાથે મળતો આવે છે. જૈનોના અહિંસાવ્રત અને અનેકાંતવાદમાં પણ ભારતીય દાર્શનિક વિચારધારાનું અનુસંધાન મળે છે. કોઈપણની મન, વચન કે કાયાથી હિંસા ન કરવી તેમજ અન્યના મતનો અસ્વીકાર કરીને માનસિક હિંસાને પણ દોષપૂર્ણ ગણાવી છે. વૈદિક ધર્મના કર્મવાદી સિદ્ધાંતની જેમ જૈનધર્મે પુરુષાર્થવાદને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે.

જેવી રીતે વૈદિક યોગદર્શનમાં અષ્ટાંગયોગ પર વિશેષ ભાર મુકાયો છે, એ રીતે જ જૈનદર્શનમાં સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન ને સમ્યક્ચરિત્ર પર ખૂબ જ ચિંતન થયેલું છે. જૈનદર્શન વેદની તત્ત્વમસીની ભાવનાને મળતું આવે છે. ઈશ્વરની જેમ

જ જૈનમંદિરોમાં તીર્થંકરોની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરી તેનું સંપૂર્ણ વિધિવિધાનપૂર્વક પૂજન કરવામાં આવે છે, જેનું ફળ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માનવામાં આવે છે.

બૌદ્ધ વિચારધારા :

વેદકાળમાં જ્યારે ધર્મ યજ્ઞપ્રધાન બન્યો એવા સમયે ગૌતમ બુદ્ધે અહિંસાપૂર્ણ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. તેમણે સૃષ્ટિના દરેક જીવ માટે પ્રેમ અને કરુણાનો સંદેશ આપ્યો. બૌદ્ધસંઘમાં કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર દરેકને પ્રવેશ આપ્યો. ધર્મમંગલને તેઓ સર્વશ્રેષ્ઠ મંગલ ગણતા. અતિશય દેહદમન કે અતિશય ભોગવિલાસને બદલે બંને વિચારધારાથી પર ‘મધ્યમમાર્ગી’ વિચારશ્રેણીનો બુદ્ધે ઉપદેશ આપ્યો. સમગ્ર સંસાર દુઃખમય છે, તેનું કારણ તૃષ્ણા છે. દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવા આ તૃષ્ણા કે ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સાંસારિક દુઃખમાંથી મુક્તિ માટે અષ્ટાંગી માર્ગ બતાવ્યો કે, જેના દ્વારા નિર્વાણપદ મેળવી શકાય છે. મનુષ્ય પોતાની ઉન્નતિ સાથે પોતાની જાત પર વિજય મેળવી શકે છે, તેઓ ઉપદેશ આપનાર બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનને વૈદિક સાહિત્યના ષડ્દર્શન દ્વારા સમાજમાં મોક્ષના ધ્યેય માટેના પુરુષાર્થ સાથે સરખાવી શકાય.

અન્ય નૂતન પ્રવાહો :

જૈન અને બૌદ્ધધર્મની સાથે અન્ય આધ્યાત્મિક પ્રવાહમાં ભક્તિમાર્ગનો સમાવેશ કરી શકાય. સ્મૃતિયુગ દરમિયાન હિંદુધર્મમાં સ્પષ્ટ રીતે સંપ્રદાયો ઊભા થતા જોવા મળે છે. જેમ જેમ સમય પસાર થતો ગયો તેમ તેમ પેટા સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવતા ગયા. આમાં વૈષ્ણવ અને શૈવસંપ્રદાય વિશેષ પ્રચલિત બન્યા.

વેદધર્મના યજ્ઞો અને ક્રિયાકાંડના સ્થાને જે માર્ગ અપનાવ્યો તે ભક્તિમાર્ગ કહેવાયો. તેમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો કે કોઈપણ વ્યક્તિ કે અવતારી શક્તિ તરફ પ્રેમ સાથે આદર ભળતાં ભક્તિનું રૂપ લીધું. વૈષ્ણવસંપ્રદાય ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે. ભક્તિ મુક્તિ અપાવી શકે તેવી વિચારધારા આ સમયે શરૂ થઈ. વૈષ્ણવો ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ, સ્મરણ, કીર્તન, વંદન, દાસ્યભાવ, સાખ્યભાવ અને અંત્ય નિવેદનવાળી નવધા-ભક્તિને માને છે. ભાગવતધર્મ એ વેદધર્મ સામેનો વિરોધ ન હતો. કારણ કે, તેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો તો સ્વીકાર કરે જ છે, પરંતુ તેઓને મોક્ષ મેળવવાનો માર્ગ, યજ્ઞાદિ કર્મકાંડ કરતાં ભક્તિમાર્ગ વધારે પસંદ હતો.

વૈષ્ણવસંપ્રદાયની સાથે જ શૈવસંપ્રદાયે પણ પોતાનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કર્યું. ખરેખર શૈવસંપ્રદાય વૈદિકયુગ કરતાં પણ પ્રાચીન છે. કારણ કે, ઋગ્વેદમાં રુદ્રનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. રુદ્રનું સ્વરૂપ વિનાશક કલ્પવામાં આવતું હતું. જ્યારે શિવ કે શંકરના સ્વરૂપને કલ્યાણકારી સ્વરૂપ તરીકે અહીં સ્વીકારાયું છે. પુરાણો, આગમો અને તંત્રો દ્વારા શિવભક્તિ અને શિવમહત્તાનો વિશેષ પ્રચાર થયો. શિવભક્તિ પણ યોગ, ધ્યાન આદિ તત્ત્વો ધરાવે છે. આજે પણ ભારતના બધા જ પ્રાંતોમાં થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે શિવની ઉપાસના જોવા મળે છે.

વૈશ્વિક તત્ત્વજ્ઞાનના વારસામાં ભારતનું પ્રદાન

ભારતીય વૈદિક સાહિત્યમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે, તે માત્ર ભારતીયો માટે જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર વિશ્વના માનવકલ્યાણ માટે શાંતિ અને પ્રગતિનું તત્ત્વજ્ઞાન છે. જેને ટૂંકમાં જોઈએ તો,

- ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ - આમ ચાર વેદમાં સમાયેલું છે. આ વેદ એ ભારતની વિશ્વને આપેલ અણમોલ ભેટ ગણાવી શકાય. પ્રાચીન આર્યપ્રજાના જીવનનો નિયોડ ઋગ્વેદ છે.
- ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાને માનવજીવનનાં ચાર લક્ષ રજૂ કર્યાં છે, જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારેયને સિદ્ધ કરવાની આશ્રમવ્યવસ્થા ચાર આશ્રમો સાથે સંકળાયેલી છે, જેમાં કામ અને અર્થ ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે તેમ જ ધર્મ તથા મોક્ષ વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ સાથે સંકળાયેલ છે.
- માનવજીવનનું અંતિમ લક્ષ મોક્ષ કેવી રીતે મેળવી શકાય તેનું અધ્યાત્મજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાન ભારતના ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે. આ ઉપનિષદોને વિશ્વના ચિંતકો (ફિલોસોફરો)એ પોતાના આદર્શ બનાવ્યા છે.
- સાંખ્ય, ન્યાય, વેદાંત, યોગ, વૈશેષિક અને મીમાંસા જેવા ષડ્દર્શનની ભેટ ભારતે જગતને આપી છે.
- વિશ્વનાં બે મહાકાવ્યો — રામાયણ અને મહાભારતની ભેટ પણ ભારત દ્વારા જ જગતને મળી છે.
- મહાભારતના એક અંગ તરીકે ભગવદ્ગીતા છે. તેમાં અધ્યાત્મમાર્ગના જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, કર્મફળ કે કર્મ માટેના માર્ગની છણાવટ કરવામાં આવી છે.

- કર્મની પ્રધાનતા ગીતામાં લખાયેલા “કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન” શ્લોક પરથી મળે છે. ગીતામાંથી માનવમાત્રને વ્યવહારુ જીવન જીવવાની પ્રેરણા મળે છે.
- પતંજલીના અષ્ટાંગયોગની ભેટ અધ્યાત્મજીવનની વિશ્વને સૌથી મોટી ભેટ ગણાવી શકાય.
- ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં અધ્યાત્મ સમાયેલું છે. ભારતીય પરંપરા જુદા-જુદા ધર્મો અને આધ્યાત્મિકતાની ઉપાસક છે.
- જૈન ધર્મનું અધ્યાત્મ, તેના સિદ્ધાંતોમાંથી મળી રહે છે. આત્મા સાથે જોડાયેલાં કર્મો દૂર કરવા માટે ‘આશ્રવ’, ‘સંવર’, ‘નિર્જરા’ વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતો વિશ્વને આધ્યાત્મિક વારસા રૂપે મળેલી છે.
- બૌદ્ધધર્મે પણ ‘મધ્યમાર્ગી’ વિચાર દ્વારા માનવજીવનની ઉન્નતિનો માર્ગ બતાવ્યો છે. સર્વ દુઃખનું કારણ તૃષ્ણા છે અને તૃષ્ણાના ત્યાગથી મોક્ષ મળે છે. ઈચ્છા જ ન હોય, તો દુઃખ જ ન હોય. જેને તત્ત્વજ્ઞાનનું પાયાનું જ્ઞાન કહી શકાય, તેવો અણમોલ વારસો ભારતે જ વિશ્વને આપ્યો છે.

આ ઉપરાંત આ અધ્યાત્મમાર્ગના સત્ય અને સમન્વયકારી દૃષ્ટિકોણ સાથે અનેક ગૂઢ રહસ્યોની ભેટ ભારતના તત્ત્વજ્ઞાને વિશ્વને આપી છે.

વૈદિક અને અનુવૈદિક યુગનો વારસો અને તેનું મહત્ત્વ

રાજકીય ક્ષેત્રે પ્રદાન :

પ્રાચીન ભારતના લગભગ દરેક દેશની માફક વૈદિક યુગમાં ભારતમાં પણ રાજાનું પદ દૈવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલું મનાયું હોવા છતાં, અહીંની રાજાશાહી પ્રથા પ્રજાકલ્યાણના આદર્શવાળી હતી. વૈદિક સમયમાં રાજ્યાભિષેકની વિધિ પ્રજાકીય ઢબની હતી. રાજગાદીએ બેસતાં પહેલાં રાજા માટે શપથ લેવા જરૂરી હતા. રાજા નિરંકુશ ન બને તે માટે તેના પર ધર્મનો અંકુશ મૂકવામાં આવતો. દરેક વર્ગના પ્રતિનિધિઓ રાજકૃત (રાજા બનાવનાર) કહેવાતા. તેમનો રાજા પર અંકુશ રહેતો. તેમના મંત્રીઓ અને સામંતોનો પણ રાજા પર અંકુશ હતો. રાજ્યાભિષેકવિધિ બાદ — આ રાજ્ય રાજાને સોંપાય છે, તેવું સ્વીકારવામાં આવતું. ખેતી માટે, સાર્વત્રિક વિકાસ માટે, પ્રજાના કલ્યાણ માટે, રાજ્યની સમૃદ્ધિ માટે વગેરે શબ્દો વડે રાજાને વિધિપૂર્વક રાજ્ય સોંપવામાં આવતું.

અનુવૈદિક યુગમાં રાજ્યની જગ્યાએ સામ્રાજ્યનો ખ્યાલ વિકસિત બન્યો. રાજાપદ દૃઢ બની જતાં તે રાજાશાહી ઢબની શાસનવ્યવસ્થા બની ગઈ. રાજાઓ માટે સમ્રાટ તેમજ ચક્રવર્તી શબ્દોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. રાજા કોઈ પણ વ્યક્તિને દંડ દેવા માટે સ્વતંત્ર બન્યો. આ રાજા આપખુદ ન બને તે માટે તેને વારંવાર રાજ્યધર્મની યાદ આપવામાં આવતી. રાજ્યનો વિસ્તાર વધતાં, વહીવટી સરળતા માટે તેના જુદા-જુદા વિભાગો પાડી અધિકારીને તેનો વહીવટ સોંપી દેવાતો. જેમકે 100 ગામડાં માટે ‘શતપતિ’ નામનો વહીવટી અધિકારી નિયુક્ત કરવામાં આવતો હતો. તેના હાથ નીચે 10 અને 20 ગામડાંના અધિકારીઓ હતા, તે જ રીતે ગામડામાં ગ્રામીણ કે સ્થાનિક કક્ષાનો વહીવટ થતો.

સામાજિક ક્ષેત્રે પ્રદાન :

વૈદિક સમાજ, જન્મ અને વ્યવસાય બાબતે ઉદાર હતો. તેમની જ્ઞાતિ કે તેમના વર્ણો જન્મજાત નહીં પરંતુ કર્મ અને ગુણને આધારે નક્કી થતાં. અર્થાત્ વૈદિક યુગમાં વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા હતી. સમાજના ચાર વર્ગો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર લોકોને કામના આધારે ફાળવાતા વર્ણ હતા. કાર્યની વહેંચણી અન્વયે સમાજવ્યવસ્થા હતી.

અનુવૈદિક યુગમાં આ વર્ણવ્યવસ્થા વધારે જટિલ બની. યજ્ઞ તેમજ કર્મકાંડની અટપટી વિધિઓએ બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ વધાર્યું. બીજાબાજુ પોતાની રાજ્યસત્તા વિસ્તારને કારણે ક્ષત્રિયોનું મહત્ત્વ વધ્યું.

આ સમયે શિક્ષણપ્રણાલીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જ્ઞાન આપી માનવને પૂર્ણ બનાવવાનો હતો. વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીએ પરિવારની સામ્રાજી તથા કુળની પાલક ગણાતી હોવાથી સ્ત્રીને પણ વિશેષ અધિકાર હતા. ટૂંકમાં, આ સમયે નારી-સન્માનની અને સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની ભાવના જળવાઈ રહી હતી.

સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પ્રદાન :

વૈદિક યુગના ધર્મો સાદા, સરળ અને નીતિમય જીવનનો ખ્યાલ આપે છે. સાહિત્યને ક્ષેત્રે વિશ્વની શ્રેષ્ઠ ગણાતી સંસ્કૃત ભાષાએ સાહિત્યના વારસાને સમૃદ્ધ બનાવ્યો. વૈદિક સાહિત્ય વિશ્વસંસ્કૃતિ માટે શ્રેષ્ઠ સાહિત્યિક વારસો છે. દાર્શનિક સિદ્ધાંતો, દાર્શનિક ચિંતન કે સૂત્રસાહિત્યમાં સચવાયેલ વૈદિક સાહિત્યને વિશ્વના બેનમૂન સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું છે.

અનુવૈદિક યુગમાં બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞો તથા કર્મકાંડ દ્વારા ધર્મને વધારે અટપટો કે જટિલ બનાવી દીધો. આ જ સમયે ભાગવત અને શૈવધર્મની શરૂઆત થઈ. વૈદિક યુગમાં આર્ય સંસ્કૃતિ પર અનાર્ય દ્રવિડસંસ્કૃતિની અસર થઈ, પરિણામે આર્ય-સંસ્કૃતિ સમય જતાં અનાર્યસંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવી. બંને વચ્ચેના સંઘર્ષમાંથી સમન્વયયુક્ત સંસ્કૃતિ વિકસી. આર્યેતર દેવો હવે આર્યોના પણ દેવો બની ગયા. બંને જાતિઓના સમન્વયના પરિણામે ગ્રીક, શક, હૂણ વગેરે પ્રજાને અપનાવવાનું, તેમના ધર્મ, રીત-રિવાજ સાહિત્ય કે કલાને પોતાના કરી લેવાનું ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે સહેલું બન્યું.

આમ, ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઘડતર અનેક જાતિઓનું સહિયારું ઘડતર બન્યું. તેનો યશ આર્ય-અનાર્ય સંસ્કૃતિના મિલનને આપવો જોઈએ. ભારતીય સંસ્કૃતિની વિવિધતામાં એકતાની વિશેષતા અહીંથી શરૂ થયેલી જોવા મળે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો :

- (1) ઉપનિષદમાં વર્ણવાયેલ આધ્યાત્મિક વિચારધારાનું વિવેચન કરો.
- (2) ઉપનિષદમાં વર્ણવાયેલ દાર્શનિક વિચારધારાનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
- (3) જૈનવિચારધારાનું ટૂંકમાં વર્ણન કરો.
- (4) વૈશ્વિક તત્ત્વજ્ઞાનના વારસામાં ભારતનું પ્રદાન શું છે ?
- (5) વૈદિક યુગે ભારતને રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે આપેલ વારસો જણાવો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) મુખ્ય ઉપનિષદોનાં નામ જણાવો.
- (2) બ્રાહ્મણગ્રંથોનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.
- (3) સૂત્રસાહિત્ય એટલે શું?
- (4) બૌદ્ધધર્મની વિચારધારા ટૂંકમાં જણાવો.
- (5) વૈશેષિક દર્શન વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) મુખ્ય ઉપનિષદોની સંખ્યા કેટલી છે?
(A) 18 (B) 11 (C) 108 (D) 6
- (2) પદ્ય સ્વરૂપે રચાયેલ ઉપનિષદનું નામ આપો.
(A) બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ (B) છાંદોગ્ય ઉપનિષદ (C) કેનોપનિષદ (D) કઠોપનિષદ
- (3) ષડ્ દર્શન એટલે શું ?
(A) ષડ્ કરવાનું યંત્ર (B) સાંઈઠદર્શન (C) છળદર્શન (D) છદર્શન
- (4) સાંખ્યદર્શનના રચયિતા કોણ ગણાય છે ?
(A) મહર્ષિ પતંજલિ (B) મહર્ષિ ગૌતમ (C) મહર્ષિ કપિલ (D) મહર્ષિ વેદવ્યાસ
- (5) અદ્વૈતવાદના પ્રણેતા કોણ ગણાય છે ?
(A) માધવાચાર્ય (B) શંકરાચાર્ય (C) રામાનુજાચાર્ય (D) રામકૃષ્ણાચાર્ય

